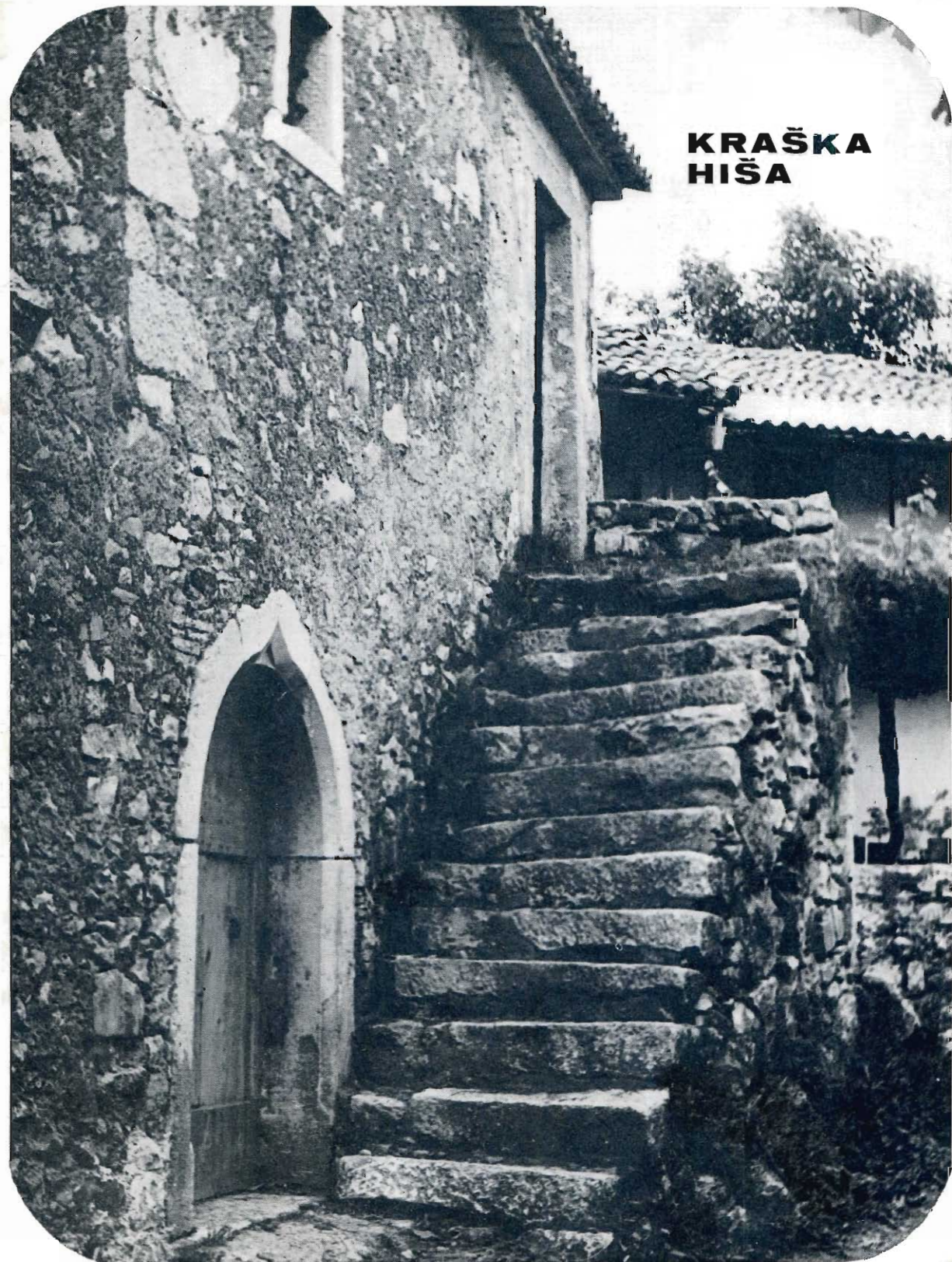

**KRAŠKA
HIŠA**

SLOVENSKI
ETNOGRAFSKI
MUZEJ
L. URBANIZEM (URBANIZEM) 70

KRAŠKA HIŠA

RAZSTAVA

RAZSTAVO SO PRIPRAVILI:
DR. IVAN SEDEJ, KONSERVATOR
ZAVODA ZA SPOMENIŠKO VARSTVO SLOVENIJE,
ZUNANJI ZNANSTVENI SODELAVCI MUZEJA
(URBANIZEM, ARHITEKTURA)
FANČI ŠARF, KUSTOS SLOVENSKEGA
ETNOGRAFSKEGA MUZEJA
(NOTRANJA OPREMA HIŠE)

POSTAVITEV IN OPREMA:
MARJAN LOBODA, DIPL. ING. ARH.
TEHNIČNI SODELAVEC SEM

FOTOGRAFIJE:
ARHIV SEM IN SREČO KOLAR
ZALOŽIL: SEM
ZA ZALOŽBO DR. BORIS KUJAR,
RAVNATELJ SEM

TISK: TISKARNA PTT, LJUBLJANA

**VODNIK PO
RAZSTAVI**

LJUBLJANA 1969

Pod streho našega muzeja sta razstavi, ki na svojstven način govorita o Krasu, o njegovih značilnostih, lepota in perečih problemih. Prva nam predstavlja Tržaški Kras širše, od pokrajine do arhitekture. Razstavo sta pod predsedstvom tržaškega župana ing. Marcella Spaccinija organizirala Mestni muzej Revoltella iz Trsta in Vseučeliški center za umetnostne študije tržaške univerze. Razstava, ki je zgovoren apel za zaščito Krasa, je doživela velik uspeh že ob svojih gostovanjih v Trstu, Rimu in Vidmu. Prav takega ji želimo tudi v Ljubljani.

Druga razstava govori o kraški hiši v Sloveniji. Slovenski etnografski muzej ima namreč v svojem večletnem delovnem načrtu, da sistematično s tremi ali štirimi razstavami predstavil svojim obiskovalcem hišo na slovenskem ozemlju. Prva je na vrsti razstava Kraška hiša. Z njo želimo prikazati razvoj arhitekture na kraški zemlji in opozoriti na oblikovne zakonitosti v kmečkem stavbarstvu na Krasu. Bolj kot kjerkoli drugje, je tu domovanje kmeta povezano s socialnimi in gospodarskimi razmerami ter pokrajino. Hiša raste na Krasu iz kamna in je sestavni del tega kamnitega sveta. Prav gotovo pa je prav hiša v tej pokrajini najbolj šibka, bolj kot na primer rastline, zato tudi doživlja hujše spremembe. Razstava govori o arhitekturi in nas seznanja s predmeti notranje hišne opreme, ob tem pa nam skuša predstaviti tudi človeka te pokrajine, trdoživca Kraševca. Naša želja je, da bi razstava bila zgovorna informacija o našem Krasu, obenem pa tudi opozorilo in svarilo, da tudi tu izredno hitro spreminjamo in uničujemo lepoto pokrajine in počimo izvirno ljudsko arhitekturo.

Razstavi nam predstavljata Kras s to stran in on stran meje in sta torej lahko tudi prva konkretna konfrontacija problemov, ki se pojavljajo ob zaščiti Krasa, podobni so tako na naši kot na italijanski strani, povsod so pereči. Za njihovo razreševanje bo prav ob razstavah več priložnosti, saj pripravlja Slovenski etnografski muzej več prireditev in sestankov strokovnjakov s to stran in on stran meje, ki jim je ohranitev pristnosti Krasa pri srcu in tudi dolžnost.

Izkoriščam to priložnost, da izrečem v imenu Slovenskega etnografskega muzeja prisrčno zahvalo tržaškemu županu g. ing. Marcellu Spacciniju za njegovo ljubeznivo posredovanje in odločitev, da si bo tudi Ljubljana lahko ogledala zanimivo razstavo o Tržaškem Krasu. Zahvalo sem dolžan mestnemu muzeju Revoltella iz Trsta in njegovemu direktorju dr. Monteneru za vso pripravljenost in pomoč pri gostovanju razstave v Ljubljani. Zahvaliti se moram vsem organizatorjem in avtorjem te razstave. Za sodelovanje pri razstavi »Kraška hiša« pa se toplo zahvaljujem Kraški turistični zvezi iz Sežane, ki je aktivno sodelovala pri organizaciji razstave kot tudi vsem podjetjem iz Sežane, ki so z neposrednim sodelovanjem na razstavi ali pa s finančno pomočjo podprli to našo prireditev.

Dr. Boris Kuhar
Ravnatelj
Slovenskega etnografskega muzeja

SLOVENSKI ETNOGRAFSKI MUZEJ

K E.01 A.11.02

SEM
1969

020060764

COBISS

SLOVENSKI
ETNOGRAFSKI
MUZEJ
LJUBLJANA

Namen pričujočega prispevka je predvsem opozoriti na oblikovne zakonitosti v kmečkem stavbarstvu na slovenskem Krasu. Skušali smo nakazati tudi relacijo med visoko in ljudsko umetnostjo (arhitekturo) na tem področju. Raziskave in material sam so pokazale, da bistvenih razlik ni — kolikor pa jih je, izvirajo predvsem iz gmotnih možnosti in nemožnosti ter po drugi strani iz posebne funkcije kmečke domačije, ki je v skrajni posledici kmetijski obrat. Zato lahko rečemo, da razlike med visoko in ljudsko umetnostjo ne gre iskati v posebni, specifični nacionalni likovnosti, to se pravi v formah (ker te razlike ni), marveč zgolj v različnih kvalitetnih nivojih, ki so neposreden odsev ekonomske in družbene diferenciacije. Umetnost je ena sama, raziskovanje le-te pa mora zajeti vse nivoje, prav zato gre v delitvi umetnosti na ljudsko in visoko bolj za tehnični kot za vsebinski razloček, saj je tako ali drugače cilj umetnostne vede — ugotovitev oblikovne kvalitete.

Kmečki urbanizem (nekateri ga imenujejo tudi rurizem) in stavbarstvo na Krasu pričata, da je razlika med visoko in ljudsko umetnostjo na tem področju dejansko le v stopnji bogastva in dognanosti oblik.¹ V obeh primerih, pri ljudski in visoki arhitekturi, gre za identično funkcionalno in oblikovno izhodišče. Razlika med stavbarstvom teh dveh socialnih skupin ni v kaki posebni (»narodni«) oblikovnosti ljudskega stavbarstva, marveč v večji ali manjši širini ustvarjalnega koncepta. Razlike izvirajo prvenstveno iz različne funkcije, ki jo imajo arhitekture v posameznih družbenih plasteh. Zato je razumljivo, da se meščansko koncipirana hiša na Štanjelu razlikuje od hiše v sklopu kmečke domačije v Kobjeglavi ali Povirju. Kljub temu sta osnovni obliki — stanovanjski hiši v bistvenih potezah enaki, le da hišo v ljudski sferi spremlja še vrsta gospodarskih objektov. Problem gospodarskih prostorov in objektov pa so reševali v mestih ali naseljih, kot je Štanjel, z etažnostjo, pač zaradi sila skopo odmerjenega prostora. Če primerjamo reprezentativno cerkev iz večjega mesta (vzemimo Koper) s preprosto podružnično cerkvijo iz istega časa, lahko ugotovimo, da je med njima prav taka razlika kot med kmečko hišo in patricijsko palačo — in vendar smo se navadili govoriti o cerkvah (tudi vaških podružnicah), kot o visoki arhitekturi!² To razlikovanje pa priča, da razlike med posameznimi objekti v različnih družbenih plasteh (ne istem ozemlju) niso v posebnem značaju ali »stil« ene in druge arhitekture, marveč v temeljni funkciji, predvsem pa v stopnji likovne dognanosti in bogastvu.

Prav zato je razpravljanje o izvoru kraške hiše iz domnevne praoblike za zdaj nesmiselno in tudi brezpredmetno — saj imata v skrajni posledici isto praosnovo tako patricijska kot meščanska in kmečka hiša. Ob tem lahko še ugotovimo, da je kontinuiteta z najstarejšimi časi neprimerno trdnejša in jasnejša pri reprezentativni cerkveni arhitekturi kot pri kmečki hiši. Slovenska kmečka hiša na Krasu in v Primorju nasploh ne izvira iz kake prazgodovinske enocelične bunje, marveč ima vzor v visoko razviti stanovanjski arhitekturi staroselskih mest in vasi. Tudi če le gre za morebitne »praoblike«, so te sekundarnega porekla in gre v bistvu za reprimitivacijo form. V končni obliki je vsaka arhitektura sestavljena iz ostenja (lupine) in prostora, ki ga ta lupina obdaja — zato ne vidimo smisla v sklepanjih po zunanjih formalnih znakih, ki pripisujejo kmečko arhitekturo iz 18. in 19. stoletja (ki, mimogrede, izražata izredno jasna stilna razpoloženja baroka in klasicizma) prazgodovinskim oblikovnim kompleksom. Za to ni nikakršnih historičnih ali socioloških podlag.

Strnjeno pozidana naselja z ozkimi uličicami (klanci) na Krasu, ki delujejo kot mesteca, obdana s polji, in tršate kmečke domačije nas spominjajo na široko razprostranjeno obliko naselij in arhitekture, ki obvladuje dobršen del sredozemskega prostora. Ko gledamo kraško hišo, lahko ugotavljamo vrsto sorodnih potez s hišami na sosednjih furlanskih, italijanskih in hrvaških področjih. Do neke mere pa smo presenečeni, ko

ugotovimo, da je mnogo skupnih potez tudi z nekaterimi hišami iz južne Francije. Seveda tu ni mesta za špekulacije o rasno ali celo nacionalno obarvanih praprvinah. Eno je gotovo — Sredozemlje se je v tisočletjih porajanja in izginjanja kultur in civilizacij od egipčanske, trgovske feničanske, grške, rimske ter končno beneške in osmanske civilizacije strnilo v razmeroma enoten prostor. Vendar moramo spet ugotoviti — skupne »makroregionalne« karakteristike odsevajo v enaki meri in visoki kot v ljudski umetnosti in arhitekturi. Prav zato bi bilo nesmiselno ta prostor označevati za področje te ali one civilizacije ali nacionalne kulture — ali celo kot stil, ki odseva predvsem v ljudskih plasteh.

4

Razlike med posameznimi regijami ali ožjimi področji, ki jih često ocenjujemo kot območja posameznih hišnih tipov, pokažejo povsem drugo sliko, če skušamo te pojave analizirati historično in sociološko. Cvetoče obdobje za (recimo) Črni kal³ je bilo nedvomno v 16. stoletju. Naselje je ležalo ob pomembni poti iz Kopra na Kranjsko tik na meji. Najprej je bilo v beneški lasti (do leta 1516), nato v avstrijski. Vendar se je meja po prevzemu oblasti spremenila le nebitveno — Črni kal je ostal še vedno pomembna vas na meji. To obdobje je temeljito vplivalo na ustroj in obliko naselja. V tem času visoke gospodarske konjunktore in tihotapljenja, ki je prinašalo mastne zaslužke tudi Brkincem, je vas dobila v grobih potezah današnjo obliko. Zrasla je vrsta hiš s polkrožnimi portali in lepo obdelanimi detajli, ki po zasnovi spominjajo na koprsko meščansko arhitekturo. Razlika je le v preprostejših zasnutkih. Ko je Koper izgubil veljavo in se je tihotapska in trgovska pot preusmerila drugam, je Črni kal izgubil poglavitni vir dohodkov. Ker se v kasnejših nekonjunktornih letih ni toliko zidalo, ima naselje še danes renesančni značaj. Iz tega sledi sklep, da v naselju v arhitekturi ne prevladuje kakšna renesančna »miselnost« — marveč da od renesanse naprej niso več tako intenzivno zidali.

Zato lahko trdimo, da oblika kmečkega in ljudskega stavbarstva na katerem koli ozemlju kaže v temeljnih potezah na najbolj cvetoči čas, ki v stavbnem gradivu s svojimi formami prevladuje. Na enak način odsevajo tudi časi zastoja. Ker se takrat zida le malo, ima tudi arhitektura še vedno pečat prejšnjega, bogatejšega in plodnejšega obdobja. Tako se porajajo tudi pomembnejše razlike v hišni tipiki na manjših področjih. Razliko med primorsko in alpsko arhitekturo, ki se poleg gradiva izraža tudi v svojevrstnem konceptu prostorske sheme, pa ne gre ožiti zgolj na ljudsko sfero. Kaminska osrednja bivalna celica (lahko tudi dimničnega značaja!) je karakteristika dobršnega dela mediteranske stanovanjske arhitekture. Povezava črne kuhinje in čistega bivalnega prostora s pečjo (ki je značilnost alpske arhitekture) pa je prav tako tipična za meščansko kot za kmečko stavbarstvo in arhitekturo. Prav zato na hišno tipiko ne moremo gledati statično. V daljšem historičnem razdobju so nekatere regionalne konstante nedvomno prevladovala — vendar moramo spet ugotoviti, veljajo tako za visoko kot za ljudsko arhitekturo, zato tu ne gre iskati tistega vplivanja navzgor, od ljudske k visoki plasti.

Vzemimo preprosto kmečko hišo iz 16. stoletja v Kobjglavi na Krasu. To je etažno poslopje in sestoji iz dveh preprostih, druga nad drugo postavljenih celic. Zunanjščina je obdelana z okni v značilni poznogotski shemi s posnetimi robovi. Povsem enake stavbe srečujemo v istem času tudi v Kopru in Štanjelu. Celo večje reprezentativnejše stavbe imajo identično tlorisno zasnovo — le da so osnovne celice večje in tudi razdeljene z lahkimi predelnimi stenami v več prostorov. Okrasje v Štanjelu je enako, v Kopru gre pa za beneška polkrožna okna. Pri najboljši volji lahko najdemo razliko le v degnanosti detajlov in v skrbnejši zidavi ter v ometavanju v mestu ter rustikalnejših izvedbah v vaškem okolju.

Romanska osnova hiše v Štanjelu ali poslopju iz istega časa iz Šmartnega v Brdih kaže po skromni izvedbi na ljudsko plast, ali bolje, na plast skromnejšega mestnega življa. Razmerje med temi poslopji in patricijskimi stavbami je v oblikovnem pogledu enako razliki in razmerju med meščansko in kmečko arhitekturo. V obeh primerih iz ljudske plasti gre za oblikovno in tudi gradbeno skromnejšo stvaritev, ki pa v načelih in celo v detajlih priča o nekem stilnem razpoloženju. Isto bi veljalo tudi v primeru daljše zamudniške dobe. Sicer pa lahko srečamo podobno razmerje tudi pri ljudski plastiki. Primitivna hruškasta forma glave s plitvim nosom in z brezizraznimi potezami na portonu iz 19. stoletja ali na okrasnem kamnu iz 17. stoletja ne kaže toliko na kontinuiteto s prazgodovinsko ali v našem primeru romansko plastiko, marveč na odpor materiala, ki ga skromnejši kamnosek ni mogel streti v tolikšni meri kot kipar, ki je delal v srečnejšem okolju in za zahtevnejše naročnike. »Stilni« detajli in karakteristike — ornamentika in shematska mreža gub — pa kažejo na stilno povsem oprijemljiv čas. Težje je seveda, če takih detajlov ni ali če gre za kasneje vzdano ali od drugod prineseno plastiko.

Tudi najpreprostejše hiše na Krasu, v Brkinih ali v Istri vedno kažejo na razpoloženje časa, v katerem so nastale. Tudi če gre za surovo zgradbo iz suhega zidu, bomo v proporcu vhoda ali okna s kamnitimi okvirnimi kamni zaslužili čas nastanka. Gre spet zgolj za radikalno rustifikacijo in v skrajni posledici gmotno nezmožnost. Saj reven kmet ali celo dninar brez stalnega zaslužka ni mogel najeti boljšega mojstra kamnoseka. Kljub vsemu pa se je skušal zgledovati po bogatejših stavbah v vasi.

Ob tem lahko nakažemo temeljno karakteristiko kmečkega stavbarstva na Krasu. V primeri z mesti je bilo v vaseh vedno relativno dosti gradbenega zemljišča. Značaj kmečkega dela pa je tudi zahteval kar se da široko koncipirano domačijo z vsemi objekti od stanovanjskih prostorov do shramb za živila in seno ter prostorov za živino. Vsega tega v mestu niso potrebovali, saj je narava mestnih obrti bistveno drugačna. Sicer pa so lastniki obdelovalnih zemljišč v mestih živeli v mestu, zemljo in gospodarske objekte pa so imeli zunaj in so jih često obdelovali najemniki ali koloni. V okviru mestnega obzidja ni bilo prostora za kmečko gospodarstvo. Spet pa je koncept kraške ali primorske vasi v mnogih pogledih soroden mestnemu — saj večje kraške vasi mnogokrat učinkujejo kot mala mesta, tako po legi in strnjenosti kot po organizaciji komunikacijskega omrežja. Silhueta naselja Kobjeglava je v načelu enaka situaciji Štanjela. Tudi v notranjem naselbinskem prostoru srečujemo podobne rešitve. Zavedati pa se moramo tudi razlik. V vasi imajo vsaj v 18. in 19. stoletju dominantno oblikovalno funkcijo v naselju zidovi, krepki portoni in stavbne mase. V mestno koncipiranem naselju pa nas ob sprehodu po ulici spremljajo sklenjeni nizi oblikovanih mnogoosnih stanovanjskih fasad.

Tudi parcelacija gradbenih prostorov je v vasi drugačna in učinkuje v mnogočem naključno, saj se nekatere domačije širijo s svojimi zidovi kar na desetine metrov daleč po ulici. Za temi zidovi se skrivajo obširni borjači — kakršne lahko v mestu srečamo le pri najbogatejših hišah, pa še tu gre za dvorišča ali vrtove, ki se v tlorisni shemi vključujejo v splošno parcelacijo mesta v trakovih ob komunikacijah.

V razliki med konceptom vaškega in mestnega naselja (ki na socialnem nivoju sestavljata prav tako dve kategoriji) pa ne gre iskati praoblik in drugačne oblikovalske volje. Koncept vasi je, kot smo že rekli, rezultanta funkcije temeljnih celic — domačij. Naselbinska dominanta, zvonik ali gmota cerkve, ki je nedvomno integralni del vaše aglomeracije, pa ima enako funkcijo kot v mestu; reprezentira naselje kot celoto navzven. Vendar moramo ugotoviti, da je cerkev v kraški vasi (pa tudi na Notranjskem) postavljena drugače kot v mestu. Le redki so primeri, da stoji cerkev sredi naselja. Običajno je

postavljena na vzpetini na robu vasi ali nekoliko nad naseljem. Za tako lokacijo govori povsem praktičen razlog. Postavitev zunaj strnjenegega naselja je dovoljevala neovirano pokopavanje — saj je ob cerkvi večinoma tudi pokopališče. Ob centralnih cerkvah v mestih pa so pokope opustili že razmeroma zgodaj, najkasneje pa takrat, ko je zemljišče v mestu postalo tako dragoceno, da je preglasilo pietetne ozire; pozabiti tudi ne smemo na higienske razloge.

Paradokso zveni, vendar so bile kraške vasi pred 18. stoletjem bolj podobne mestom — tu mislimo na splošni vtis, ki ga dobimo ob sprehodu po ulici (klancu) — ta »paradoks« gre spet na rovaš obzidij in portonov, ki v današnji obliki izvirajo večinoma iz 19. stoletja. Precej ohranjenih starejših primerov arhitekture iz 16. in 17. stoletja (Repenj, Povir, Divača, Štjak itd.) kaže, da so se obzidja okoli domačij razvila kasneje kot nasledek težnje po zaokroženosti gospodarskega obrata. V starejših primerih gre bodisi za nize (stanovanjska hiša in vrsta gospodarskih poslopij) ali pa za stanovanjske hiše v »ulici« (gospodarski objekti se nizajo za njimi). Torej gre v načelu za podoben vidni učinek, kot ga srečamo v Stanjelu ali kakem mestu, kjer nas v ulici spremljajo nizi stanovanjskih fasad in kjer ni prostora za zidove, ki bi skrivali monumentalno dimenzionirane borjače. Vloga borjača je imela v tistih časih torej kar ulica (prostor pred hišo) ali pa obširnejši prostor za poslopjem. Seveda moramo opozoriti na razlike: v takem primeru je bila ulična zazidava relativno ohlapna, saj se drugače ne bi mogla transformirati v baroku in 19. stoletju. Poglavlje zase so seveda vasi z izrazito mestnim značajem (tu mislimo na sistem zazidave), kakršna je recimo Štjak.

Značilni plastični efekti, vijugaste ulice in nepričakovani »pomoli« v prostor, zalomljeni nizi, zavetrne niše s portoni ali portali, slikovita zunanja stopnišča in podobno pa je v načelu enako tako v mestu kot na vasi. Le forma in značaj objektov sta drugačna. Zato lahko tudi v temeljnem likovnem občutju govorimo o identičnih plastičnih rešitvah, predvsem pa o občutju. Vas je tako kot trg ali mesto sestavljena iz sklenjeno obzidane komunikacijske mreže v na videz kaotičnem prepletu, ki nas navaja na misel o naključnosti in spontanem urbanizmu (rurizmu). Nedvomno lahko ob koncipiranju vasi govorimo o naključni zidavi in postopnem širjenju. Trdimo tudi lahko, da tu ne srečamo, kot v mestih, načrtne in začrtane parcelacije, ki naj bi smotrno razdelila gradbeno zemljišče za obzidjem. Vas ima zaradi svoje temeljne funkcije in zaradi specifičnega pravnega položaja (tu ni naselitvenih omejitev, tudi ni govora o pridobivanju ali izgubi kakršnih koli večjih vaških pravic) vse možnosti za širjenje. Ko so se pričela mesta širiti, je njih širjenje vedno spremljal tak ali drugačen pretres, največkrat pa skrb in strah mestnih očetov, da bo treba odšteti cekine za novo, širše obzidje. V vasi takih problemov ni bilo. Ko ni bilo več prostora v osredju, so pričeli zidati na vaškem obrobju.

Širjenje vasi pa kljub temu ni bilo naključno in je imelo povsem drugačno naravo, kot jo ima recimo danes. Nove domačije in zgradbe so dosledno navezovali na že obstoječe stavbne nize, nova zgradba se je neopazno prilepila k sklenjeni gmoti vasi. Teženj po samostojnih lokacijah skorajda ne zasledimo. Izjema so zaselki, vendar gre tu za povsem druge probleme.

Arhitekt Grabrijan⁴ je uvrstil primorsko in posebej kraško ljudsko stavbarstvo v kategorijo adicijske arhitekture. Stanovanjska in tudi gospodarska poslopja te vrste so grajena po principu dodajanja. Temeljna celica je enocelični »objekt«. Hiša ali domačija se širi s stalnim dodajanjem, tako v etažni kot v vodoravni smeri. Tako nastajajo dolgi stavbni nizi, ki so zaradi običajno razgibane konfiguracije terena slikovito razgibani. To načelo (srečujemo ga tudi v arhitekturi primorskih mest) velja tudi pri posameznih stanovanjskih hišah — navzven se kaže tako, da je v vsak prostor vedno poseben zunanji dohod, večinoma z borjača ali z lesenega (tudi zidanega) zunanjega

hodnika (ganka). Tu lahko opozorimo na razliko med »gankom« pri alpski hiši in zunanjim hodnikom v Primorju. Alpski zunanji hodnik je pravzaprav balkon, k stavbni gmoti je prilepljen kot okras, čeravno ima tudi povsem določeno funkcijo. Etažna kraška hiša pa je večinoma brez zunanjega hodnika sploh nemogoča. Zunanji hodnik ima funkcijo nekakšne zunanje veže — od tod so vhodi v posamezne bivalne (ali gospodarske) prostore. To je očitno zlasti pri starejših hišah in pri najpogostejšem, razmeroma skromnem stavbnem tipu, ki je tudi pri bogatejših domačijah iz 19. stoletja jedro, okrog katerega se razvijajo druge stavbne enote. Izrazit primer je prezentirana hiša v Velikem Repnu na Tržaškem Krasu. Mogoče so seveda tudi drugačne rešitve z notranjimi stopnišči in vežo — vendar so to večinoma izjemni primeri.

Iz tega bi sledil sklep, da je bila prvotna kraška (primorska) hiša preprosta enocelična zgradba. Ljudje so živeli in kuhali v enem samem prostoru, tu naj bi bil tudi prostor za živali, podobno kot v alpskih dimnicah. Vendar stvari niso tako preproste. Praoblika vseh hiš na tem svetu je nedvomno enocelična megaronska zgradba. Dejstvo pa je, da se neodvisno od izročila pojavljajo enocelične hiše tudi danes — vzemimo zagrebški Slumm ali podobne objekte, ki so jih pričeli iz najrazličnejšega materiala postavljati sezonci v ljubljanskih predmestjih (Vič).

Ohranjene stavbe, za katere lahko z gotovostjo trdimo, da izvirajo vsaj iz 13. stoletja (Šmartno, Štanjel) in ki kažejo izredno preprosto obliko, imajo vseeno že razvito vertikalno členitev. Enocelični bivalni prostor je v etaži (spodaj rabi prostor gospodarskim namenom, večinoma je to hlev) in je razdeljen s predelnimi stenami v več enot. Podobne primere poznamo tudi iz naših primorskih in istrskih mest. Sicer pa je na podoben način zidana tudi bogata renesančna hiša v Kopru⁵ (Mladinska ulica 4), ki se vzdiguje kar v tri etaže. Poudariti moramo, da izvira večina danes znanih pravih enoceličnih stavb iz 19. stoletja.

Mežnarija v Šmarjah pri Sežani, ki jo lahko po analogijah s sosednjo cerkvijo datiramo v prvo polovico 16. stoletja, se v bistvu komajda razlikuje od romanske hiše v Šmartnem v Brdih. Čeravno stoji mežnarija na samem (prislonjena na cerkveno obzidje), je obdržala jasno kubično formo. Spet se srečujemo s stavbo, ki je v navpični smeri sestavljena iz dveh prostorov. Zunaj je strmo stopnišče iz grobo profiliranih kamnitih klad. Streha je visoka dvokapnica, pokrita s skrlmi. Skromna gmota je stilno povsem oprijemljiva, saj je opremljena z okni, ki so oblikovana na tradicionalen poznogotski način s posnetimi robovi. Mežnarija v Šmarjem je nedvomno pripadala revnemu prebivalcu, ali pa je imela le sezonski bivalni značaj. Prav zato, ker ni za kmečko proizvodnjo tipičnih dodatnih prostorov, je tudi v tem okolju zrasla arhitektura skorajda enaka romanski šmarski ali štanjelski hiši. Torej gre spet za vprašanje funkcije. Obenem pa moramo pripomniti, da se prostorska (notranja) členitev od romanike do renesanse tudi v mestih ni bistveno spremenila.

V enako kategorijo sodi tudi mežnarija pri cerkvi v Križu pri Sežani. Poslopje je koncipirano enako — dve celici druga nad drugo. V etaži je bivalni prostor, spodaj pa gospodarska celica. K pročelju je prislonjeno preprosto zasnovano, v detajlih dokaj bogato zunanje stopnišče z značilno pristrešno lopo pred vhodom v bivalni prostor, ki počiva na tudi značilnih trebušastih strebričkih. Bistveno pa se je spremenil značaj poslopja. Baročni detajli in proporci oken skupaj z rahlo vzdolžno usmeritvijo stavbe dokazujejo novo baročno pojmovanje arhitekture tudi v skromnih razmerah. Na zunaj je staro župnišče v Povirju iz leta 1587 (sezidal ga je mojster z inicialkama M. C.) mnogo bogatejše in bolj razčlenjeno, saj gre za troje v niz spojenih stavbnih enot. Čelni objekt je poslopje iz leta 1789, sledi renesančna enota, za njo pa dolgo gospodarsko poslopje — datirano z vklesano letnico na portonu 1791. V resnici je

najstarejša enota koncipirana v temeljnih potezah povsem enako kot zgoraj omenjeni hiši, le da tu ni zunanjega stopnišča, to je umaknjeno v notranjščino po mestnem zgledu. Etaža je sicer večprostorna, podrobnejša analiza pa je pokazala, da gre v bistvu za en sam prostor, ki je predeljen z lahkimi predelnimi stenami, spletenimi iz šibja in ometanimi z malto. Dodani enoti iz 18. stoletja pa sta videz stavbe povsem spremenili — saj je tako nastal reprezentativen niz z izrazito baročnimi prostorskimi momenti. Tu je omeniti tudi obliko starejšega portala iz leta 1587, ki bi ga lahko (če ne bi imel vklesane letnice) datirali tudi v 19. stoletje — saj gre za preprosto pravokotno obliko z ravno preklado.

Tako lahko ugotavljamo podobno oblikovanje prostora v teku nekaj stoletij. Kljub temu pa so med posameznimi primeri tudi bistvene razlike. Stopnišče v mežnariji v Šmarju je preprosto, funkcionalno dosledno in brez okrasja. Župnišče v Križu pa ima zaradi razgibanega zunanjega stopnišča že reprezentativnejši videz. Stopnišče in balkon sta oblikovana kot poudarka in kot bistveni oblikovalni del fasade. Vse te objekte pa lahko do neke mere ocenjujemo kot izhodiščno obliko. V bistvu so to jedra, okrog katerih se kasneje v posameznih cvetočih obdobjih nizajo še drugi prizidki in objekti. Adicijska (prištevalna) narava arhitekturnih zasnov ima za posledico pretehtano rast posameznih domačij. To pa je element, ki ga v mestih (tudi primorskih) zasledimo le redko. V mestu se razvija rast le v višino ali tako, da se v novo fasado vključijo več manjših, starejših objektov. Vzroke za to smo nakazali že v začetku.

Izredna kompozicijska prožnost in komponibilnost kraške hiše pa ima za posledico slikovite in plastično izredno zanimive rešitve. Kraška domačija je organizem, ki je le redko sklenjen. Tu je vedno mogoče kako celico ali prizidek še dodati — pač v skladu s potrebami. Brez škode za videz in tipiko borjača pa je mogoče kak prizidek tudi opustiti ali podreti. Po tem se kraška domačija tudi bistveno razlikuje od alpske, ki ima še pri tako imenovanem stegnjenem domu povsem določene omejitve, tako v funkcionalnem kot oblikovnem pogledu. To pa je tudi lastnost, ki jo lahko pripišemo kraški hiši od najstarejših primerkov do časa pred drugo svetovno vojno.

Prav v komponibilnosti domačije leži tudi temeljna razlika med fevdalno in mestno na eni ter kmečko arhitekturo na drugi strani. V fevdalni in mestni sferi je stanovanjski objekt strogo ločen od gospodarskih. Fasada reprezentativnega dvorca (palače ali bogatejše hiše) je oblikovana kot sklenjen in od 16. stoletja dalje tudi somerno oblikovan organizem. Gospodarski objekti se z oblikovano reprezentativno fasado ne stapljajo. V kmečki arhitekturi pa je stanovanjski objekt le ena od mnogih enot v nizu ali polkrogu pred borjačem. Vsaka enota zase je sicer oblikovana kot avtonomna stavba, vse skupaj pa se zaradi podobno oblikovanih fasad združujejo v enotno domačijsko pročelje. Funkcija posameznih enot je spet nakazana z značilnim kamnoseškim okrasjem, predvsem pa z dimenzijami vrat in oken.

Preprostejša zasnova domačije ali stanovanjskega objekta, ki po organizaciji prostora spominja celo na kopske romanske in gotske stanovanjske arhitekture, se je nekoliko spremenila šele v 18. in zlasti v 19. stoletju, ki pomeni razcvet in cvetočo dobo kraškega kmečkega stavbarstva. Spremembe pa niso bile bistvene. Temeljno načelo organizacije prostora je ostalo slej ko prej nedotaknjeno, v bistvu gre za izboljšano in bolj diferencirano obliko. Uveljavi se mnogocelična zasnova, in sicer v taki obliki, da so zidovi posameznih celic hkrati tudi nosilne stene in ne le predelni provizoriji iz šibja in blata. Vsaka celica zase se seveda deli naprej z lahkimi predelnimi stenami v potrebno število prostorov. Taka členitev ima seveda posledice tudi v videzu fasade. Pojavijo se pročelja z mnogimi okni, ki se nizajo v pravilnih oseh in višinah. Združene fasadne nize povežejo tudi z enotnim »gankom« — zunanjim hodnikom. Tako začetimo

tudi v tej arhitekturi ob koncu 18. stoletja prve težnje po sklenjenosti in somernosti fasad. Vendar ima slej ko prej poglavitno vlogo funkcija domačije — cvetoče gospodarstvo⁶ potrebuje vrsto objektov za živino in za shranjevanje pridelkov. V skladu s funkcionalnostjo domačije je tudi težnja, da so vsi objekti, skupaj s centralno arhitekturo — stanovanjsko hišo — čimbolj strnjeni.

Kraška arhitektura se je tudi sicer, od prvih znanih primerov iz 13. do 19. stoletja, spreminjala in vključevala v sočasna stilna razpoloženja. V tem okviru lahko poudarimo čas, ki ga je Stele posrečeno imenoval kraška renesansa. Iz tega časa izvira večina cerkva na Krasu, Notranjskem in v Vipavski dolini, pa naj gre za adaptacije starejših objektov ali za nove zidave. To je tip skromne podružnice z izrazitimi lokalnimi potezami z značilnim plastičnim in kamnoseškim dekorjem, ki priča o precejšnji spretnosti kraških kamnosekov. Tu moramo opozoriti, da je vaška cerkvena integralni del naselja (dominanta) in sodi v vseh pogledih v kategorijo »ljudske umetnosti«. Zidavo teh cerkva so naročali in plačevali kmetje,⁷ zato so po svojem dekorju in dimenzijah umerjene po finačnih zmožnostih naročnikov. Kamnoseki in zidarji, ki so zidali te objekte, pa so obenem sodelovali tudi pri zahtevnejših nalogah za bogatejše in družbeno pomembnejše naročnike, torej lahko govorimo bolj o družbenih kot o oblikovnih razlikah.

Portoni in detajli oken in konzol in drugega dekorja ter funkcionalnih detajlov na hišah kažejo, da so tudi te objekte delali profesionalni kamnoseki. Le pri najpreprostejših provizorijskih lahko ugotovimo roko preprostega kmeta. Po durgi strani pa ta kmet le ni bil tako preprost in ubog. Podatki pričajo, da so Kraševci že v 16. in 17. stoletju prekupčevali s soljo in z živino, da so svoje pridelke (predvsem vino) izvažali v oddaljene dežele⁸ in da se je tod že zgodaj uveljavljala težnja po reprezentiranju individualne veljave, ki se najlepše izraža prav v hiši. V nasprotju z Gorenjci ali s Korošci, kjer deluje arhitektura predvsem navzven, je Kraševci obrnil večino reprezentativnih elementov navznoter. Navzven reprezentira veljavo domačije porton, plastika v niši, oblikovana okna in seveda gmota domačije. Vsi drugi oblikovni elementi pa so zbrani na fasadah okrog borjača — posebno mesto ima tu oblikovan vodnjak, ki je po Makarovičevih raziskavah vedno obrnjen s figuralnim okrasom v smer kuhinjskega vhoda (osrednjega bivalnega prostora). Torej srečujemo tu poleg reprezentativnih teženj tudi neko željo po intimnosti, ki je v vsem mediteranskem prostoru dokaj razširjena, spomnimo se le na rimske atrijske hiše ali na islamsko stanovanjsko arhitekturo. Podobno usmeritev kažejo celo rekonstrukcije stanovanjskih hiš iz Ura. Oblikovni elementi, ki izvirajo iz temeljnega funkcionalnega koncepta kraške hiše, pa so razni dimniki in prizidki. Kot smo že ugotovili, so Kraševci razširjali in zaokrožali svoje domačije z dodajanjem. Prav vrsta »dodatkov« pa ima tudi izrazito likovno funkcijo, saj v mnogočem poudarja plastično zasnovo tršate kamnite stavbe »spahnjenca«, prizidek s kuriščem, nad katerim se boči napa, ki izveni v dolgem kaminu. V bistvu je to dodatek k stanovanjski hiši, s katerim so bivalni prostor izboljšali v higienskem pogledu — širno bivalno kuhinjo pa so smiselno razdelili na »dnevni prostor« in z njim povezan kuhinjski prostor. Oblikovanje teh spahnjenc (eno najstarejših poznamo iz Matavuna pri Škocjanu iz 17. stoletja) kaže, da se je kaminsko načelo ogrevanja in odvajanja dima uveljavilo razmeroma kasno in da je bil kljub sorazmerno preprosti obliki tudi prestižna prvina. Od tod lahko tudi izvajamo izredno bogato oblikovanje zunanjščin spahnjenc — vzemimo le znameniti kamin v Kobdilju (19. stoletje). V oblikovnem pogledu je bila spahnjenca izredno hvaležen predmet za oblikovanje saj je v sklopu kubičnih gmot predstavljala edini vertikalni poudarek — dominantno. Reprezentativnejša obdelava izvira tudi iz dejstva, da so kaminski prizidki navadno obrnjeni na cesto — prislonjeni so bodisi k retrofasadi, bodisi k čelni

fasadi stanovanjske hiše, zato so mimoidočim najbolj na očeh. Vertikalni poudarek je tudi razbil enolične kamnite ploskve z majhnim številom oken.

Kraška hiša je v srednje evropskem okviru edinstvena hišna oblika, ki je v raznih časovnih prerezih združevala sočasne stilne oblike in razpoloženja (predvsem v formah detajlov in proporcih) z zanimivo, funkcionalno izredno smotno izpeljano zasnovo kmečkega gospodarskega obrata. Stavbne gmote so bile v času dobrih petih ali celo več stoletij konstanta, ki se je deloma spremenila v 17. in 18., predvsem pa v 19. stoletju z vpeljavo kritine iz korcev. Prej je prevladovala strma streha iz skrli pa tudi slame. Prav zato je bil videz teh hiš pred 19. stoletjem manj »mediteranski«, bolj prvinski in surov. Večje domačije, obdane z mogočnim zidovjem, z velikanskim portonom in z vrsto stavbnih enot so večinoma nastale v 19. stoletju, ko so Kraševci krepko izkoristili gospodarsko konjunkturo in bližino velikega (tedaj avstrijskega) pristanišča Trsta.⁹ Podobne domačije, vendar skromnejše in verjetno tudi manj obzidane, so rasle na teh tleh tudi v 16. in 17. stoletju — vendar so to bolj izjemni primeri. Prav gotoka hiša v Dutovljah (nastala v začetku 16. stoletja) z lepim portalom v shemi oslovskega hrbita, ki je postavljena na čelu dolgega uličnega niza, priča da je bilo število objektov v sklopu posamezne domačije tudi pri bogatejših dokaj skromno. Zanimivo je, da je nedaleč od te hiše ohranjena velikanska domačijska gmota s širokim segmentno končanim portonom iz 17. stoletja, ki dokazuje, da je bil borjač kot funkcionalna enota znan že v tem času in prej. Sicer pa poznamo dvoriščne portale in portone pretežno iz vodilne kmečke plasti in podeželskega prebivalstva (župnišča). Z oblikovnega vidika je ta plast za razumevanje kmečkega stavbarstva sila zanimiva, saj pomeni prvega posrednika sodobnih oblikovnih stremeljenj in načel.

Tudi skromnejše in prostorsko manj razgibane hiše revnejše in najrevnejše plasti podeželskega prebivalstva na Krasu kažejo dobršno mero oblikovalne dognanosti in tehnične skrbnosti. O izrazito revnih, kar iz suhega zidu stavljenih stanovanjskih hišah, kot jih srečujemo v Istri (Dol pri Hrastovljah), tu ni sledu. Vedno znova nas presenečata skrbna zidava in dognanost detajlov, pa tudi bolj ali manj jasno izražen nadih tisti čas prevladujočega arhitekturnega stila.

Seveda ima ta prostor tudi svoje zahteve in razpoloženja. Zato se tu uveljavljajo le tiste oblike in načela, ki se logično povezujejo z nekakšno »skrito romaniko«; ta se tu izraža predvsem v jasnih prostorskih zasnovah, v dimenzioniranju oken in v skrbni zidavi. Zato se je tu tako ukoreninila renesančna in kasneje celo klasicistična oblikovnost, barok v s rednjeevropski interpretaciji pa je ostal brez odmeva — tako v visoki kot v — ljudski sferi.¹⁰

Kljub grobim oblikam stavbnih mas in tršatih kamnitih streh, ki jih je Stele posrečeno imenoval »prastrehe«,¹¹ ter preprostim funkcionalnim zasnovah (seštevalno nizanje celic in objektov) je v kraški kmečki arhitekturi nemogoče govoriti o neposrednem izročilu prazgodovinskih hišnih oblik. Upoštevati moramo, da tu živi rod, ki je zaradi posebnega zemljepisnega položaja vedno znal prisluhniti svetu, bodisi na dolgih potovanjih po evropskih deželah, kamor je Kraševce vodila kupčija, bodisi v stikih s trgovci iz teh dežel. Kmečka trgovina in konjunktura prodaja pridelkov (vino, sadje, vprežna živanja v času razcveta tovarništva in prevoznništva) je dajala tem ljudem krepko ekonomsko podlago¹² — prav zato je nesmiselno povezovati visokokulturno bivališče slovenskega kmeta na Krasu z nekakšnimi prazgodovinskimi oblikami življenja in verovanja — saj je arhitektura najbolj otipljiv dokaz človeške duhovne dejavnosti in gospodarskega ter družbenega stanja.

Kakor se je kraški dom v svojem razvoju dosledno obračal navznoter in si tujec, ki hodi po vaških ulicah, težko predstavlja urejenost obsežnih dvorišč zadaj za zaprto »kalono«, tako si človek, ki stoji na dvorišču, kar ne more predstavljati notranjosti kraške hiše in še manj hišne opreme, razporejene v prostorih. Neka intimnost, porojena v izraziti funkcionalnosti, se razodeva človeku v vsakem prostoru posebej, ko mu prijazni in zgovorni Kraševci razkaže svoj dom. To svojevrstno intimnost je obdržal kraški dom vse do današnjih dni ne glede na to, da je skoraj dosledno zamenjal staro notranjo hišno opremo s sodobnejšo, v zadnjih letih z najsodobnejšo, h kateri sodi tudi hladilnik in pralni stroj.

Poprečni Kraševci si je skozi stoletja urejal dom dobesedno v potu svojega obraza. Njegovo malo gospodarsko zmogljivost nam dovolj nazorno ilustrirajo podatki, ki jih zremo v vsaki vasi: vse ženske so še v prvih desetletjih našega stoletja nosile na glavi v Trst košaro z jajci, mlekom, graham, s češnjami in tu pa tam kakšno kokošjo. Izkupiček, čeprav boren, je bil pomemben dodatek za nakup živil in obleke. Gospodarjev izkupiček za 20 do 30 hl vina ob dobrih letinah, za eno ali dve teleti, za enega prašiča in vsakih 3 do 5 let za eno kravo je bil namenjen gospodarskim potrebam, davkom, obleki in obutvi ter po možnosti za skromen dodatek k dolgoletnim prihrankom, s katerimi si je kmet nato popravil, prezidal, dozidal ali prekril dom. Novi kosi notranje hišne opreme praviloma niso prihajali v hišo; bili bi razkošje, ki si ga razen najpremožnejših ni mogel nihče privoščiti. Le prihod neveste ali ženitev domače hčere, če je le-ta ostala doma, je pomenil spremembo inventarja.

Do začetka zadnje četrtine 19. stoletja je hiša z nevesto pridobila novo skrinjo in kolovrat, redkeje tudi omaro za živila, mizo in kakšen stol. Skrinja je bila narejena iz orehovega, češnjevega ali redkeje bukovega lesa, največkrat intarzirana, včasih pa tudi poslikana ali gladka. Bila je delo domačih mizarjev. Če nevesta ni premogla nove skrinje, je pripeljala materino ali celo od stare matere. Vedno pa je imela v bali več platnenih rjuh in drugo posteljnino. Ženin je poskrbel za »kavalete«; naredil jih je navadno sam. To je bilo dvoje stojal v obliki nekakšnih koz, na kateri so nato položili več desk. Tako pripravljeno ležišče za zakonca so z dveh ali treh strani še ogradili z deskami. Nova zibka, preprosto narejena iz mehkega lesa, nikoli poslikana ali intarzirana, je prišla k hiši ob prvem otroku, če je bila zibka, ki jo je bil rabil prejšnji rod, že preslaba. Le boljša hiša je premogla zibko iz češnjevega lesa.

V zadnjih desetletjih preteklega stoletja se je nevestina bala spremenila. Namesto skrinje si je omislila nizko omaro s predali, imenovano »šantiš«, kmalu za tem pa so prišli v modo tudi »kosni«, visoke omare za obleko. Nizke omare so bile v navadi komaj dobrega pol stoletja. Danes veljajo prav tako kot skrinje za star hišni inventar, povsem so jih nadomestile prikladnejše visoke omare. Tudi ležišče na kavaletah so ob koncu stoletja pripravljali le še doraščajočim otrokom. V tem času je ženin poskrbel za široko posteljo, lepo izdelano iz češnjevega lesa, imenovano »postelja za poldrugo pršno«. Mizarji, ki so izdelovali take postelje, so se zgledovali po stilnem pohištvu. Te postelje kakor tudi zibke so začeli opuščati po prvi svetovni vojni. V letih 1920—1925 so kraške neveste že imele v bali po dve postelji in drugo sodobno sobno pohištvo.

»Kamre«, ki so rabile za spanje — bile so vedno v nadstropju —, niso bile opremljene po kakem ustaljenem redu, le nad posteljami je navadno viselo po več nabožnih slik. V 19. stol. so bile to slike na steklu, ki so jih baje v te kraje prinašali Slovaki od nekod iz Tater, kasneje so te slike nadomestili s kupljenimi reprodukcijami. Na tramu pod stropom je bila skoraj v vsaki kamri napeta žica, na katero so obešali vsakdanja oblačila,

Središče družinskega življenja je bila zlasti pozimi »hiša«, to je prostor v pritličju, v katerega so pri starejših hišah stopili naravnost z dvorišča, danes pa je pred tem prostorom skoraj povsod manjša veža. Tu je bilo še v prvih dveh desetletjih našega stoletja skoraj povsod odprto ognjišče z živim ognjem, ki je združeval družino pa tudi sosedo. Proti koncu 19. stoletja so imele srednje premožne in revnejše hiše ognjišče še na tleh. Kurili so blizu zadnje stene ali nekoliko bolj proti levemu ali desnemu kotu. Nad ognjiščem je bila velika lesena »napa«, ki je lovila in odvajala dim. Ob robu se je končevala z dvema policama, na katerih so shranjevali skoro vso posodo. Vrh nape je bil vdelan drog za obešanje verige s kotlom. Na tleh je stal železen zglovnik, ki so nanj naslanjali polena, obenem pa sta povišana konca zglovnika rabila za ogrevanje prehladnega vina ali hrane. Na trinožna železna stojala, imenovana »trinfes«, so gospodinje polagale kozice in lonce. Okoli ognja so stali nizki trinožni stolčki, ob zidu često tudi nizka klop. Na nizko okroglo mizico, ki je navadno stala blizu ognjišča, je gospodinja postavila skledo z jedjo, člani družine pa so prinesli vsak svoj stolček, kadar so jedli. V »hiši« je navadno stala še omara s predali in policami za shranjevanje živil, na steni pa sta visela sklednik in žličnik. Za vrati je bil tedaj v vsaki hiši kurnik za kokoši, nanj so postavljali škafe z vodo. Že sredi preteklega stoletja so premožnejše hiše, sprva največ vaške gostilne, začele postavljati ognjišča, katerih obseg se je s časom manjšal, višina pa je rastla. Obrobni ognjiščni kamni so postajali okras. Obok pod ognjiščem je olajšal gospodnji stojo in kuhanje pri ognjišču, kokoši so dobile prostor pod ognjiščem, hkrati pa je bilo ognjišče z obokom lepše. V času takih imenitnejših ognjišč je tudi zglovnik dobil večji pomen; čim večji in čim lepše izdelan je bil, tem lepša je bila »hiša«. Bolj ali manj vzdignjena ognjišča so v nekaj desetletjih preplavila Kras. Pozimi so se Kraševci ob ognjišču zavarovali pred burjo z visoko klopjo, ki je stala ob ognjišču na tleh, njeno naslonjalo pa je segalo skoraj do nape.

Peč za peko kruha poznajo na Krasu vsaj že dvesto let. Valvasor sicer poroča, da kraške hiše po navadi nimajo peči, številne ohranjene datacije hiš s pečmi in ustno izročilo pa kažejo, da peč na Krasu ni nekaj novejšega. Prostornina peči načelno ne sega v drug prostor, vendar zadošča poprečno za peko osmih do dvanajstih hlebov kruha.

Dvajseta leta našega stoletja so bila usodna za večino kraških ognjišč. Na mesto, kjer je prej stalo ognjišče, so začeli postavljati velike zidane štedilnike obložene s ploščicami. Premoženjske razmere, ki so sicer v glavnem odločale, ali je prišla novost v hišo prej ali kasneje, pa pri zamenjavi ognjišča s štedilnikom, niso bile povsod odločilne. Dasi so Kraševci na splošno zelo dovzetni za novosti in izboljšave, so se stari le s težavo ločili od ognjišč. Dolgo niso verjeli, da bi si pri zaprtem ognju lahko ogrevali premle roke in noge. Stoletno izročilo je opustil izključno mladi rod.

Danes je na Krasu več vasi, v katerih ni niti enega ognjišča več. V drugih vaseh najdemo morda še eno, kvečjemu dvoje opuščenih ognjišč, taka, ki so še v rabi, pa bi prešteli na prste. To so najrevnejše hiše, ki so zaradi izjemnih družinskih razmer (visoka starost brez potomstva ali bolezen) bistveno zaostale.

Iz »hiše« v pritličju nas vrata vodijo v »kamro«, kjer spijo stari in kjer so največkrat shranjeni starejši in dodatni kosi hišne opreme kot na primer »mentrga« (tudi »vintla«) za mesenje kruha, starejša miza in stoli, skrinja ali nizka omara in podobno. Velike nečke za mesenje, ki so jih rabili nekako do osemdesetih let prejšnjega stoletja, ko so se uveljavile »mentrge«, so ohranjene le še redkokje. Po drugi svetovni vojni velja »mentrga« že za zastarel kos pohištva. Pospravljena in urejena kamra v pritličju je dobrodošla za goste ob posebnih prilikah, kot je krst, poroka ali praznovanje posebnih

obletnic, medtem ko mrlič navadno leži v zgornji kamri, kjer je stala njegova postelja. Manj premožne hiše imajo v pritličju namesto kamre klet. V klet stopimo z dvorišča. Mnogo rajši pa je kraški kmet imel klet vsaj deloma v zemlji, kjer se je vino bolje ohranilo. Poleg sodov so v kleti stali večji in manjši »kamni« za mast in klobase, pa tudi za olje. »Kamni« v obliki velikih loncev, raznih velikosti, so kraška posebnost. Majhne so rabili za možnarje, nekoliko večje za stope, zelo velike pa za napajanje živine. Bili so koristni, često predeljeni v dva dela.

Razsvetljava prostorov na mediteranskem območju je bila nekoliko naprednejša kot na drugih slovenskih ozemljih in tudi na Krasu nihče več ne pomni razsvetljave s trskami. Le-to so na Krasu začeli opuščati že sredi prejšnjega stoletja. Trske so nadomestile laterne, v letih 1870—1880 pa so se splošno uveljavile petrolejke.

Kraševci so si hišno opremo večidel izdelovali sami. Znani so bili kot dobri kamnoseki, pa tudi kot kovači in mizarji. Od tujcev, ki so hodili po hišah, še več pa na sejmi, so kupovali le drobni inventar: Kranjci so prinašali koše, Ribničani so prodajali lončnino in rešeta, s Črnega vrha nad Idrijo pa so nosili škafe in drobne lesene gospodinjske potrebščine.

Razstava kaže vse značilne predmete notranje hišne opreme s konca prejšnjega stoletja. Manj kot za arhitekturo samo velja za notranjo hišno opremo, da bi jo mogli v celoti označiti za specifično kraško. Sosednja Vipavska dolina, Goriška in Istra se po notranji opremi niso bistveno razlikovale, le čas uvedbe določenih sprememb je bil v vsaki teh pokrajin nekoliko drugačen. Določajo ga največ premoženjske razmere. Tako nam hišna oprema kraške hiše v širšem okviru kaže opremo naše mediteranske hiše. V zadnjih desetletjih pa z naglo modernizacijo tudi ta izgublja svojo značilno podobo. Bližina Italije ta razvoj še bistveno pospešuje.

Fanči Šarf

La casa del Carso è l'unica, che nella cornice dell'Europa centrale, andò ad associare contemporaneamente le forme stilistiche e le disposizioni dettagliate e proporzionate con l'interessante, eccezionalmente funzionale ed opportunamente raggiunto il progetto dell'impianto dell'economia contadina. L'edilizia, che venne a subire mutamenti nel secolo XVII e XVIII, ma specialmente nel XIX, con l'impiego di tetti coperti con tegole risultava costante nel corso di cinque ed anche di più secoli. Dapprima prevaleva il tetto ripido in schisto ed in paglia. Proprio perciò prima del XIX secolo, l'aspetto di tali fabbricati risultava meno «mediterraneo», primitivo e grezzo. Le più grandi fattorie, circondate da poderosi mura, con l'enorme portone e con tutta una serie di unità di costruzioni, sorsero in prevalenza nel secolo XIX, quando gli abitanti del Carso fecero energico usufrutto della congiuntura economica e della vicinanza del grande emporio di Trieste, allora austriaco. Simili fattorie, ma tuttavia più modeste e probabilmente anche meno circondate da mura, crebbero nel paese pure nei secoli XVI e XVII, ma tuttavia soltanto eccezionalmente. Il primo fabbricato gotico a Dutovlje — costruito agli inizi del XVI secolo — con un bel portale nello schema di dorso d'asinello, posto frontalmente al livello stradale, testimonia che il numero dei fabbricati nel complesso di ogni singola fattoria, risultava anche per il ceto più agiato, considerevolmente modesto. Interessante è, che non distante da tale fabbricato si conserva l'enorme massa della fattoria dal largo portone a segmenti, del XVII secolo, che dimostra appunto che il parabola, come unità funzionale, era conosciuto già allora e prima ancora. Comunque sono noti i portali dei cortili ed i portoni di provenienza del ceto dirigente contadino e della rimanente popolazione (parrocchie). Dal punto di vista figurativo questo ceto è molto interessante per comprendere l'edilizia rustica, in quanto con ciò si può distinguere il primo fattore intermediario delle aspirazioni e dei principi figurativi, moderni. Anche i fabbricati più modesti e meno spaziosi del ceto bisognoso ed anche misero della popolazione contadina del Carso, dimostrano una buona dose di soluzione figurativa e di premurosità tecnica. Qui però non ce n'è traccia di spiccata indigenza, cioè di case di abitazione prettamente di arido muro, com'è il caso in Istria (Dol presso Hrastovlje). Sempre più ci sorprenderà l'accurata costruzione e l'esecuzione dei dettagli, con più o meno chiaramente espresso l'alito dello stile architettonico dominante dell'epoca.

Sicuramente anche quest'epoca richiede le sue esigenze e le sue disposizioni. Perciò si fanno qui valere soltanto quelle forme e principi, che logicamente vanno a collegarsi con una — per così dire — «occulta romanità», la quale si va a dimostrare, specialmente nelle chiare ideazioni dei vani, nelle dimensioni delle finestre e nella premurata costruzione. Perciò vi ci mise qui le sue radici la configurazione rinascimentale e più tardi quella classicista, mentre il barocco — come interpretato nell'Europa centrale — rimaneva senza risonanza alcuna, così per il ceto più elevato, come pure per la sfera popolare.

Nonostante le grezze forme della massa edilizia e della robustezza dei tetti di pietra — che lo Stele ben trovato denomina «tetti preistorici», delle modeste ideazioni funzionali (ben numerata l'infilatura di celle ed oggetti), non è possibile parlare di un'architettura carsica rustica nel senso di indiretta tradizione di forme in riguardo di fabbricati preistorici. Si dovrà considerare, che qui vive una popolazione, la quale a seguito della sua speciale posizione geografica, è sempre stata all'erta al cospetto del resto del mondo, per i lunghi viaggi negli altri paesi europei, coi quali i Carsolini svolgevano il loro commercio, venendo così a contatto coi commercianti di questi paesi. Col commercio dei prodotti rurali e la vendita congiunturale degli stessi (vino, frutta, bestiame da tiro, nell'epoca fiorente con trasporti di mercanzie

e di viaggiatori), si aggiudica alla popolazione del Carso una prospera base economica. Proprio perciò sarebbe ben assurdo collegare una residenza altamente culturale del contadino sloveno a taluni accenti di vita preistorica e tipicamente religiosa. L'architettura è difatti, la prova più palpabile dell'attività spirituale dell'uomo e delle sue condizioni economiche e sociali.

Come la casa carsica nel suo sviluppo si svolse sempre e giustamente verso l'interno, così quest'ultimo si spiega chiaramente nella sua intimità, creatasi in una spiccata funzionalità. Di tale intimità — tutta sua propria — la casa carsica si mantenne fino al giorno d'oggi, a prescindere dal fatto che logicamente ebbe quasi a cambiare l'arredamento con uno più moderno e che anzi negli ultimi anni con uno dei più moderni, con l'aggiunta del frigorifero e della lavatrice.

Nel passato, la venuta della sposa nella casa carsica, era caratterizzata da un mutamento dell'inventario della casa. Fino all'inizio dell'ultimo quartale del secolo XIX, la «scrigna» figurava il mobile più rappresentativo del corredo, costruita in legno di noce o di ciliegia, molte volte adorna d'intarsi, altre volte soltanto liscia o verniciata. La scrigna era opera di falegnami del paese. In quest'epoca i Carsolini — con rare eccezioni — letti veri e propri non ne avevano; si sostituivano invece con giacigli a «cavaletti», composti cioè da due sostegni in legno, sui quali veniva posto un intabolato. Vecchia o nuova, una culla sempre primitiva, veniva impiegata per il primo neonato.

Negli ultimi decenni del XIX secolo il corredo della sposa cambiò di carattere: la «scrigna» venne a sostituirsi con un basso armadio a cassetti e, non molto più tardi, da un armadio più alto, che serviva da ripostiglio per gli indumenti; il giaciglio a «cavaletti» veniva sostituito da un largo letto di legno di ciliegio. I falegnami, che costruivano questi letti, spesso volte cercavano di imitare le forme di mobilio stilizzato. Appena negli anni 1920-25 le spose del Carso potevano avere nel loro corredo due letti.

Il centro della vita familiare, specialmente d'inverno, era rappresentato dalla cosiddetta «casa», da un vano cioè al pianterreno, accessibile, particolarmente negli edifici più antiquati, direttamente dal cortile. In questo vano ancora nei primi decenni del nostro secolo, quasi ovunque vi era un focolaio aperto a «fuoco vivo», attorno al quale si radunava la famiglia ed i vicini. Nel secolo XIX le case più o meno benestanti e quelle povere avevano il focolaio in terra, sopra il quale ad una catena pendeva la pentola, caratteristica per tutta la regione mediterranea. Già verso la metà del secolo passato le case più benestanti, fra cui per prime le locande, diedero inizio alla posatura di focolai, il cui perimetro venne col tempo a restringersi, crescendo però nella loro altezza. Il materiale in pietra dell'orlatura e la bassa volta al disotto del focolaio, divenivano effettivamente soltanto un ornamento. La cosiddetta «nappa» al disopra del focolaio acchiappava il fumo, deviandolo verso la canna fumaria, mentre l'orlo della «nappa» veniva impiegata come consola per serbare il vasellame.

L'epoca verso l'anno venti, per la maggioranza dei focolai carsici, si può determinare decisiva. Al posto, dove prima si trovava il focolaio, s'inizio a postare grandi cucine, costruite a muro, rivestite da piastrelle. Le condizioni finanziarie, che essen-

zionalmente decidevano su quando nella casa — prima o tardi — sarebbe stata ad apportarsi qualche novità, nella sostituzione del focolare, sempre non erano risolutive. Gli anziani Carsolini difficilmente si separavano dal loro focolaio. A lungo non prestarono fede di potersi scaldare le mani ed i piedi gelati, soltanto con un fuoco chiuso. La centenaria tradizione venne intercettata esclusivamente dalla giovane generazione.

L'arredamento della casa i Carsolini si costruivano prevalentemente da soli. Ben conosciuti non erano solamente come abili scalpellini, ma bensì anche come esperti fabbroferrai e falegnami. Dagli stranieri, che visitavano le loro case, ma maggiormente tuttavia nelle fiere, acquistavano utensili minuti, dai Carniolini canestri e panieri, da Ribniciani vasellame in legno e stacci, mentre gli artigiani di Črni vrh li fornivano di mastellame e del minuto occorrente, necessario per la casa.

Dalla mostra vengono esposti tutti gli oggetti caratteristici dell'arredamento domestico interno dalla fine dello scorso secolo. Di meno come per un'essenziale architettura, valerebbe per l'arredamento interno della casa, se si riuscisse integralmente designarlo specificamente carsico. La vicina valle del Vipacco, tutto il Goriziano e l'Istria non si differenziano nell'arredamento interno della casa; l'epoca introduttiva di determinati mutamenti dipende più di tutto dalle condizioni finanziarie del paese. Così l'arredamento interno della casa carsica in un'inquadratura più ampia, si addice all'arredamento della casa mediterranea. Negli ultimi decenni però con una rapida modernizzazione, anche questa andò a disperdere la sua caratteristica figurazione.

The Karstic house is in the central European frame a unique form of the house, which in different times unified contemporary forms of style and mood (mainly in the forms of details and proportions), with an interesting, functionally extremely suitable realization of plan of the peasant's farm building. The mass of the building were constant for the period of five, or even more centuries, it partly changed in the 17th and 18th cent. but mainly in the 19th cent. by introducing of "water-pails". Earlier a steep roof covered with slates or straw prevailed. This was the reason that before the 19th cent. the appearance of these houses was less "mediterranean", more elementary and rough. Bigger homes, surrounded by powerful walls, with a huge porton and a number of housing units, mainly appeared in the 19th cent., when "Kraševci" (people from the Karst) took a good opportunity of the economic conjuncture and the vicinity of big (at that time Austrian) port Trieste. Similar homes, but more humble and probably also with fewer walls, grew on this soil also in the 16th and 17th cent., although these are more exceptional cases. The gothic house at Dutovlje (built at the beginning of the 16th cent.), with a beautiful portal, which stands at the top of a long row of houses, shows us that the number of buildings for each household was rather small, also for richer families. It is interesting that not far from this house there is preserved an extremely big home with a wide porton finished only in a segment and dating from the 17th cent., which proves that the courtyard as a functional unit was already known in this period, and even earlier. However, the portals and portons of courtyards are mainly known for the leading class of country population and other inhabitants living in the country (clergy). From the formal point of view this class is very interesting for the understanding of the peasant building, because it represents the first mediator of contemporary endeavours and principles in form.

More humble and less vivid houses with regard to the space owned by poorer and poorest classes show a relatively high degree of formal achievement and technical care. There are no traces of extremely poor houses, such as we can see in Istria (e. g. Dol at Hrastovlje). We are again and again surprised by careful building and elaborated details as well as with more or less clearly expressed tone of the then prevailing architectural style.

This place has, of course, its demands and moods too. Therefore only those forms and principles are established here which are logically connected into a certain "hidden romantics"; this is mainly expressed in clear spacial planning, in dimensions of windows and in careful building. Therefore the Renaissance and later even Classicistic form became so deeply rooted, baroque in its central European interpretation remained without echo, in high as well as in folk spheres.

In spite of rough forms of the masses of buildings and robust roofs of stones, which were appropriately called "Ur-roofs" by Stele, and in spite of simple, functional plans (cells and buildings are as if put on a thread), it is not possible to speak about a direct tradition of the prehistoric forms of houses in the Karstic peasant architecture. We have to take into consideration that people living here could always listen to the world, because of their special geographic position, whether on long travells through the European countries, where people from the Karst were led by business, or in connection with merchants from these countries. Peasants' trade and with it connected sale of products (wine, fruit, draught-cattle in the time of cart transport) gave these people a solid economic basis, and therefore it is absurd to connect the highly cultural dwelling place of the Slovene peasant in the Karst with some prehistoric forms of life and belief, because architecture is the most definite, tangible proof of man's spiritual activity and economic and social conditions

As the home in the Karst region was constantly turning inwards in its development, so the inner of this house expresses a certain intimacy, born out of definite functionalism. The home in the Karst has preserved this original intimacy up to the present, in spite of the fact that the old equipment of the house has nearly been always changed with a modern, in the past few years with the most contemporary equipment, of which the refrigerator and the washing machine are an integral part. In the past the arrival of the bride into the Karstic house signified also the change of the equipment. Until the beginning of the last quarter of the 19th century the representative piece of furniture was the case, made of nut-tree or cherry wood, mostly with intarsia, sometimes also painted or plain. It was made by native joiners. In that time the Kraševci (people from the Karst region), with few exceptions, did not know beds yet. Instead of them they used "kavalete", these were two stands in a form of sawing-trestle on which boards were placed. An old, or a newly made, simple cradle began to be used with the first child.

In the last decades of the 19th cent. the bride's dowry was changed. Instead of the case the bride got a small chest with drawers, and soon afterwards also a wardrobe. The "bed" on two stands was changed by a proper wide bed, usually made of cherry wood. Joiners, who made these beds, often took as an example the furniture made in a certain style. Only in the years 1920—1925 the brides in the Karst first had in their dowry two beds.

The centre of family life was, especially in winter, the "house", that is the place in the ground floor, into which one entered — in old houses — straight from the courtyard. In the first decades of the present century an open hearth used to be found in nearly all the houses; the fire in the hearth connected the family and also the neighbours. In the 19th cent. the families who were not too rich and those who were poor still had their fire-place on the floor. Above the fire-place a big pot was hung on the chain, typical of all the mediterranean region. Already in the middle of the previous century more wealthy families began to build fire-places, the extent of which began to decrease and their height to increase. The stones at the edge of the fireplace and low arches under the fire-place began to have the function of a decoration. The "napa", a kind of filter, served to gather and direct the smoke into the chimney, its edge with the shelves was used for keeping the dishes.

The twenties of the present century were fatal for the old hearths. In the place where the old fire-place stood the new cookers with tiles were placed. The property matters were not always decisive when this changes occurred, although they were, or, the whole, the factor that indicated whether the novelty came into the house sooner or later. The old "Kraševci" could separate only with difficulty from their fire-places. They could not believe for a long time that they could warm up their hands and feet at the fire which was closed in. The young generation broke with an old tradition, which lasted for centuries.

The "Kraševci" usually made their own house equipment. They were known as good masons, as well as good blacksmiths and joiners. They bought from travelling merchants, who called on them or who sold their things at fairs, only small implements: Kranjci brought baskets, Ribničani sold earthenware and sieves, wooden tubs and pails and other household equipment was brought from Črni vrh above Idrija.

All the characteristic objects of the inner equipment of a house are presented at this exhibition. The equipment could not be described in such a degree as the architecture to be of a specifically Karstic character. The Vipava valley, Goriška and

Istria, did not essentially differ with regard to the inner equipment of the house, only the time when certain changes were executed depended mainly upon the property of a family. Thus the equipment of the Karstic house shows us in its broader scope the equipment of our mediterranean house. But in the last decades, with the quick modernization, it also loses its characteristic image.

- 1 primerjaj predvsem Nace Šumi: Ljubljanska baročna arhitektura, Ljubljana 1961, stran 188.
- 2 primerjaj predvsem razprave Sergeja Vilfana: Podobe iz nekdanje živinoreje med Trstom in Slavnikom, Kronika V, 1957, stran 69—88
K zgodovini kupčevanja s soljo, Kronika X, 1962, stran 129—143
K zgodovini kmečkega kupčevanja s soljo, Kronika XI, 1963, stran 1—12
- 3 V posebno sfero poljudne umetnosti uvrščajo vaške podružnice tako Stele kot Karaman in Šumi. Uvrščanje teh arhitektur v visoko umetnost je uveljavljeno predvsem v spomeniškem varstvu in muzejskih dejavnostih.
- 4 primerjaj: Dušan Gabrijan, Kako je nastala naša sodobna hiša, Ljubljana, 1959, stran 12—15
- 5 poslopje v Mladinski ulici sodi po bogastvu okrasja že v kategorijo palazzov — kljub temu je tlorisna zasnova sila preprosta: obodna zidana konstrukcija z lesenimi stropovi in lahkimi predelnimi stenami.
- 6 primerjaj: Gestrin F., Družbeni razredi na Slovenskem in reformacija, Trubarjev zbornik, Ljubljana 1952, stran 15—56
isti: Gospodarstvo in družba v 16. stoletju, Zgodovinski časopis, stran 5—28
precej dobrih podatkov, ki osvetljujejo premoženjske razmere na Krasu, je najti tudi (passim) v: Grafenauer B., Kmečki upori na Slovenskem, Ljubljana 1962.
- 7 financiranje gradnje je bilo seveda lahko posredno ali tudi neposredno. Velik del cerkva v Brkinih in širši okolici Pivke je v nekaj desetletjih 17. stoletja dal postaviti košanski župnik, ki je denar zbral nedvomno pri kmetih — posredno se je seveda moral prilagoditi tudi zahtevam okolja in financarjev (čeprav posrednih).
- 8 o podjetnosti Kraševcev, trgovini in tovarništvu poroča predvsem Valvasor. Podatki tudi v Vilfan S., citirana dela in isti: Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1961.
- 9 gospodarski razcvet Trsta je zlasti v 18. in 19. stoletju pospešil nesluten razmah prevoznitva. Za 16. in 17. stoletje pa je na Krasu znana predvsem reja volov za vleko (prim. Vilfan S., o. c.)
- 10 primerjaj: Stele F., Umetnost v Primorju, Ljubljana 1960 in Šumi N., o. c.
- 11 izraz je uveljavil F. Stele v knjigi Umetnost v Primorju.
- 12 o ekonomski moči naročnikov priča že arhitektura sama po sebi. Kljub temu, da je bilo na Krasu precejšnje število kamnosekov (zaradi tega verjetno njihova dnina ni bila pretirano draga), si le ne moremo predstavljati, da bi velikanski zaprti dvor z obzidjem, portonom, množico kalon, konzol in okrasnih detajlov, dal zgraditi siromak! O ekonomski veljavi in samozavesti kmetov pa bolj od drugega pričajo napisi na portonih in konzolah!

KOCJANOVA HIŠA V ŽIRJAH (FOTO: F. ŠARF)

BORJAČ V SKOPEM (FOTO: M. MATIČETOV)

HIŠA V DIVAČI 17—19 STOL. (FOTO: S. KOLAR)

»HIŠKA« PRI KOPRIVI (FOTO: M. MATIČETOV)

VODNJAK V SKOPEM (FOTO: M. MATIČETOV)

PORTON V POVIRJU — PRVA POL. 19. STOL. (FOTO: S. KOLAR)

OKNO V DIVACI 19. STOL. (FOTO: S. KOLAR)

KLUB KULTURNIH IN ZNANSTVENIH DELAVCEV STREŽE V ČASU, KO BOSTA ODPRTI RAZSTAVI O KRASU V LJUBLJANI, S PRISTNIM KRAŠKIM PRŠUTOM IN TERANOM KMETIJSKE ZADRUGE »KRAS« IZ SEŽANE.

KLUB JE ODPRT VSAK DAN RAZEN NEDELJE OD 18. DO 02. URE

SPLOŠNO GRADBENO PODJETJE SEŽANA

- Izvajamo vse vrste visokih in nizkih gradenj,
- gradimo za tržišče stanovanjske, poslovne, trgovske, turistične in podobne objekte,
- prevzemamo dela po inženiring sistemu,
- nudimo projektivne usluge z lastnim Projektivnim birojem,
- proizvodimo mineralne agregate za prodajo,
- nudimo usluge v lastnih obratih s strojnimi parkom in mehanizirano železokrivnico

Dela izvajamo kvalitetno, v rokih in po konkurenčnih cenah.

OBIŠČITE LIPICO

KOBILARNA LIPICA, KI JE BILA USTANOVLJENA LETA 1580, JE SVETOVNO ZNANA PO VZREJI KONJ LIPICANSKE PASME.

DANES SE OB VZREJI KONJ UKVARJA TUDI S TURISTIČNO DEJAVNOSTJO.

OBISKOVALCEM OMOGOČA RAZEN OGLEDA KOBILARNE TUDI JAHANJE TER PRIJETEN ODDIH.

SLOVENSKI ETNOGRAFSKI MUZEJ

K E.01 A.11.02

SEM

1969

020060764

COBISS •